

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΣΤΩΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

1. Η παρουσία της στωϊκής φιλοσοφίας στην επιστημονική σκέψη των νεωτέρων χρόνων υπήρξε καταλυτική. Διατρέχει τη νέα πνευματική στάση των Ευρωπαϊών διανοητών και εκδηλώνεται όχι μόνο στο πεδίο της Ηθικής και Πολιτικής αλλά και στις κυρίαρχες απόψεις για τον άνθρωπο, τη φύση και την κοινωνία.

Η έντονη διαφοροποίηση του νέου κοσμοειδωλου από το αντίστοιχο του Μεσαίωνα μπορεί να κατανοηθεί καλύτερα μέσα από την έρευνα των μακροχρόνιων πνευματικών διεργασιών και κοινωνικών ανακατατάξεων που θα οδηγήσουν τελικά στο κυρίαρχο ρεύμα της Νοησιαρχίας των Νεωτέρων χρόνων, στην εγχοσμιοποίηση πολλών μεταφυσικών προβλημάτων και στον έντονο ανθρωποκεντρισμό που χαρακτηρίζει τη νέα επιστήμη¹.

Η ανάπτυξη αυτής της περίπλοκης και αντιφατικής διαδικασίας περνάει μέσα από τον ύστερο Ουμανισμό και την φιλοσοφική προβληματική της Αναγέννησης, στο τέλος του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα, και κορυφώνεται στο πνευματικό κίνημα του Διαφωτισμού του 18ου αιώνα. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια θα πρέπει να ενταχθεί και το φαινόμενο του Νεοστωϊκισμού και της τεράστιας απήχησης που είχε σ' ολόκληρη την Ευρώπη και ιδιαίτερα στην Γαλλία και στη Γερμανία².

Η πολιτιστική και κοινωνική κατάσταση στην Ευρώπη παρείχε ευνοϊκό έδαφος για την αναδρομή και την αξιοποίηση της Φιλοσοφίας, της Ηθικής και της Πολιτικής της Στωάς.

Παρά τα διαφορετικά ιστορικά πλαίσια, και τη νέα γνωσιολογική, ηθική και πολιτική αφετηρία των διανοητών των νεωτέρων χρόνων· παρά τις νέες κοινωνικές και ιδεολογικές ανάγκες της μεταβατικής περιόδου που ακολουθεί την βαθμιαία κατάρρευση της σχολαστικής θρησκευτικής κοσμοθεωρίας του φεουδαρχικού Μεσαίωνα, η Στωά, ως «φιλοσοφία της κρίσης», ήταν σε θέση να παράσχει μian ενοποιητική φιλοσοφία της φύσης, του κόσμου και του Λόγου³.

1. Dilthey W., Das natürliche System der Geisteswissenschaften im 17 Jahrhundert. Gesammelte Schriften, Bd II, Leipzig 1929, σ. 153 κ.ε., σ. 416 κ.ε.

2. Bridoux André, Le Stoïcisme et son influence, Paris 1966, σ. 191-238.

3. Gabel G., Stoizismus und frühe Neuzeit, Berlin 1978, σ.44.

Το ανθρωπιστικό πνεύμα των στόχων της στωϊκής φιλοσοφίας εναρμονίζεται με την τάση αυτονόμησης των διαφόρων πολιτιστικών κλάδων και την δημιουργία νέων επιστημών. Η εμπιστοσύνη στις δυνατότητες της ανθρώπινης νόησης να οδηγήσει μέσω της γνώσης σε μίαν ενάρετη και ευτυχισμένη ζωή συμφωνούσε με την τάση αμφισβήτησης των Αυθεντιών του σχολαστικού Μεσαίωνα και την βαθμιαία χαλάρωση των ενοποιητικών ιδεολογικών δεσμών της Θεολογίας¹.

Η αναδρομή στην Αρχαιότητα δεν γίνεται πιά έμμεσα, με τη μεσολάβηση διαφόρων αυθεντιών, αλλά άμεσα με την επιλογή των σκέψεων που θεωρούνται χρήσιμες για τη διαμόρφωση του νέου μορφωτικού, παιδαγωγικού ιδεώδους. Το ιδανικό ενός ανεξάρτητου, αυτόνομου τρόπου ζωής, που επιδιώκουν τα μέλη της ανερχόμενης νέας αστικής τάξης, επιτρέπει την αξιοποίηση της πίστης των στωϊκών για την ισότητα των ανθρώπων, την κοινή τους λογική φύση, και την τάση τους για εγκόσμια πλήρωση της ζωής, στα πλαίσια μιας ανθρωποκεντρικής, κοσμοπολίτικης κοσμοθεωρίας².

Με το πρόβλημα της σχέσης του Νεοστωϊκισμού με τον Ορθολογισμό των νεωτέρων χρόνων ασχολήθηκε ο Η. Blumenberg³, ο οποίος αμφισβήτησε κάθε σύνδεση της Στωάς με τη φιλοσοφική σκέψη των νεωτέρων χρόνων. Γι' αυτόν «οι νεώτεροι χρόνοι αποτελούν μια δεύτερη υπέρβαση της Γνώσης»⁴, μια προσπάθεια αποδέσμευσης από την θρησκευτικοφιλοσοφική ερμηνεία του κόσμου.

Η διαφορετική πολιτιστική και κοινωνική κατάσταση των νεωτέρων χρόνων επιτρέπει την αξιοποίηση της ανανεωμένης Στωάς, με κέντρο βάρους όμως όχι πια την Τελεολογία, τη Θεολογία ή την Κοσμολογία, αλλά το Λόγο, σε συνάρτηση με την ανθρώπινη νόηση⁵. Απ' αυτή την άποψη η Στωά επέτρεπε την υπέρβαση της «Γνώσης» και την ανάπτυξη της νοησιαρχικής τάσης που χαρακτηρίζει τους διανοητές των νεωτέρων χρόνων.

Η σύνδεση Φύσης και Λόγου που είχε καταφέρει η Στωά διευκόλυνε τη διερεύνηση της σχέσης της ανθρώπινης συνείδησης προς την πραγματικότητα⁶. Ο Νεοστωϊκισμός δεν συνεχίζει την οργανική άποψη για τα όντα, όπως έκανε η παλιά Στωά, αντίθετα προσπαθεί να την αντικαταστήσει με μια ρασιο-

1. Mates B, *Stoic Logic*, Berkeley 1953, σ. 93.

2. Meyer H, *Geschichte der abendländischen Weltanschauung*, Bd. 1., Würzburg 1947, σ. 318-370.

3. Blumenberg H., *Die Legitimität der Neuzeit*, Frankfurt a. M 1966.

4. Ο.π., *Selbsterhaltung und Beharrung (Zur Konstitution der neuzeitlichen Rationalität, στο Abhandlungen der Akad. d. Wissenschaften u. Literatur in Mainz, Geistes- u. Sozialwiss Klasse, Jg. 1969, Nr. 11)* βλ. επίσης: *Sekularisierung und Selbsterhaltung*, Frankfurt 1974.

5. Frede M., *Die stoische Logik*, Göttingen 1974, σ. 9-11.

6. Brink C. O., *Οικειότης*, στο *PHRONESIS*, I, 2 (1956), σ. 123-145.

ναλιστική, φυσική τάξη πραγμάτων, όπως επιχειρεί στη συνέχεια και το φιλοσοφικό κίνημα του Διαφωτισμού.

2. Οι πνευματικοί εκπρόσωποι του Γερμανικού Διαφωτισμού τονίζουν τη λογική φύση του ανθρώπου και θεωρούν ως την σπουδαιότερη αρετή την κυριαρχία του λόγου σ' όλες της εκφάνσεις της ανθρώπινης ατομικής και κοινωνικής ζωής. Χαρακτηριστική είναι η εμφάνιση βασικών εννοιών της στωϊκής φιλοσοφίας (π.χ. λόγος, φύση, αρετή, καθήκον, ευδαιμονία, ισότητα κ.α.) σε πολλά κείμενα της γερμανικής φιλοσοφίας του τέλους του 17ου αιώνα και των αρχών του 18ου.¹

Όπως θα δούμε στη συνέχεια, εκτός από τις έμμεσες επιρροές έχουμε συχνές ρητές αναφορές σε έργα και προβλήματα που ασχολήσαν την Ηθική, τη Λογική, τη Φυσική και τη Διδασκαλία για τον άνθρωπο της Στωάς².

Η γενική πολιτιστική ζωή στη Γερμανία του τέλους του 17ου αιώνα βρισκόταν σε πολύ χαμηλό επίπεδο σε σύγκριση προς τα γειτονικά της Ευρωπαϊκά κράτη. Γεγονός που οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην οικονομική και πολιτική καταστροφή στην οποία είχε οδηγήσει τη χώρα ο τριακονταετής πόλεμος (1618-1648) και ο χωρισμός της σε πολλά μικρά, αντιμαχόμενα κρατίδια.

Εκτός από τις επιστήμες, που βρίσκονται πολύ πιά πίσω από το γενικό ευρωπαϊκό επίπεδο, η φιλοσοφία κυριαρχείται από θρησκευτικές και μυστικιστικές κοσμοθεωρίες. Μέσα από το μυστικισμό πολλοί γερμανοί διανοούμενοι οδηγούνται σε πανθειστικές σκέψεις, σε μια τάση υπέρβασης του δυϊσμού πνεύματος και ύλης, Θεού και φύσης. Πολλές σκέψεις του Πλωτίνου και του Νεοπλατωνισμού συνετέλεσαν κατά το Μεσαίωνα στη διαμόρφωση του Πανθεισμού, ο οποίος έχει μια μακρά εξελικτική γραμμή και προϊστορία³. Στην αρχή του γερμανικού Διαφωτισμού μεγάλη επίδραση στη διάδοση μιας πανθειστικής-μονιστικής κατεύθυνσης στη φιλοσοφική σκέψη άσκησε ο Β. Spinoza ο οποίος γνωρίζει τις αντίστοιχες πανθειστικές σκέψεις των στωϊκών, του Ζήνωνα, του Χρύσιππου, του Σενέκα και του Μ. Αυρηλίου⁴.

Παρόμοια επίδραση άσκησε η σκέψη των Seb. Franck (1491-1542), του J. Böhme (1575-1624) η πανθειστική, γνωστική θεοσοφία του V. Weigel (1533-1588) και Theodor Lau (1670-1740), ο οποίος ασπάζεται τις βασικές αρχές της φιλοσοφίας του Spinoza και θεωρεί το Θεό ως ένα με τη φύση (*natura naturans*), ενώ τον άνθρωπο τον βλέπει ως (*natura naturata*).

1. Rieth O., *Über das Telos der Stoiker*, στο HERMES (LXIX), (1934), σ. 13-45
Του ίδιου *Grundbegriffe der stoischen Ethik*, Berlin 1933.

2. Abel G., *Stoizismus und frühe Neuzeit. Entstehungsgeschichte modernen Denkens im Felde von Ethik u. Politik*, Berlin 1978, σ. 17 κ.ε.

3. Wollgast S., *Der Deutsche Pantheismus im 16. Jahrhundert*, Berlin 1972, σ. 13, 219, 311 κ.ε.

4. Πρβλ. Διογ. Λαέρτιος, VII, 136, 3-12.

Όπως κατά την ελληνιστική εποχή, έτσι και κατά την μεταβατική περίοδο του γερμανικού Διαφωτισμού παρατηρείται μια στροφή από τα οντολογικά προς τα ανθρωπολογικά και τα κοινωνικά προβλήματα. Ο ηθικός, πρακτικός χαρακτήρας της φιλοσοφικής σκέψης της εποχής φαίνεται να οφείλεται στο γεγονός ότι οι φιλόσοφοι του διαφωτισμού ξεκινώντας από τις κοινωνικές ανάγκες της εποχής τους ενδιαφέρονται να διαπλάσσουν ανθρώπους που να είναι κατάλληλοι για την αναμόρφωση της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της χώρας.

Το ιδανικό της μόρφωσης συνδυάζεται με το ηθικό αίτημα τη ζαρετής¹. Οι γερμανοί φιλόσοφοι της εποχής επικαλούνται ρητά την Σωκρατική παράδοση, που είχε διασώσει την πεποίθηση ότι το αγαθόν ταυτίζεται με την αρετή, η οποία θεωρείται «διδασκτική». Γνώση και αρετή θεωρούνται αλληλένδετες. Η ηθική πράξη στηρίζεται στην ανάπτυξη της ανθρώπινης νόησης, μια και το αγαθό βασίζεται στη φρόνηση και έχει καθαρά πρακτικό, κοινωνικό χαρακτήρα. Η ενότητα αρετής και γνώσης (επιστήμης) αποτελεί προϋπόθεση και εγγύηση της ορθής πράξης².

Το ενδιαφέρον για θεολογικά και μεταφυσικά προβλήματα μειώνεται και παρατηρείται μια στροφή προς τα πρακτικά, ηθικά ζητήματα και τις προϋποθέσεις της εγχόσμιας ευδαιμονίας. Ο άνθρωπος των νεωτέρων χρόνων έχει άλλη σχέση με τη ζωή και την ευδαιμονία του από ότι ο μεσαιωνικός άνθρωπος. Για το λόγο αυτό η επιστήμη και ειδικότερα η φιλοσοφία καλείται να ερευνήσει τις προϋποθέσεις και τους όρους μιας θεμελιωμένης κοσμοθεωρίας που να επιτρέπει στον άνθρωπο την κυριαρχία του πάνω στη φύση και να υπόσχεται την κοινωνική ευημερία³.

3. Τα βασικά χαρακτηριστικά του πνευματικού κινήματος του Διαφωτισμού στη Γερμανία συμπίπτουν με τις κύριες θέσεις των Στωϊκών για το ρόλο της Νόησης και τη σύνδεση της με την αρετή, με σκοπό τη ρύθμιση της κοινωνικής ζωής των ανθρώπων.

Οι στωϊκές πνευματικές καταβολές του γερμανικού Διαφωτισμού περνάνε μέσα από τη Χριστιανική θρησκεία και τον Ιταλικό Ουμανισμό. Τα έργα του Επίκτητου, του Σενέκα και του Κικέρωνα χρησίμευσαν ως πνευματική οδηγία της καθημερινής ζωής των ανθρώπων της εποχής.

Ήδη από την εποχή του Lipsius Justus (1547-1606) είχε αρχίσει το ζωηρό ενδιαφέρον για τη στωϊκή διδασκαλία και ιδιαίτερα την Ηθική⁴.

1. Long A. A. The stoic concept of Evil, στο *Philosophical Quarterly*, XVIII, (1968) σ. 329-43.

2. Reiter H. Der Streit um die stoische Ethik, στο *Z. f. ph. F.*, 21 (1967), σ. 261-281.

3. Long A. A. *Problems in Stoicism*, London 1971, 6. 114, 150.

4. Lipsius Justus, *De constantia*, 1584; *Manuductio ad stoican philosophiam*. 1604; *Physiologiae stoicae libri III*, 1610.

Είναι πολλά τα κείμενα γερμανών συγγραφέων του γερμανικού Διαφωτισμού που αναφέρονται στη Στωά. Όλοι οι πρωτοπόροι του πνευματικού κινήματος του γερμανικού Διαφωτισμού γνώριζαν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό την Στωϊκή Φιλοσοφία. Ιδιαίτερα γνωστά ήταν τα γραπτά του Σενέκα, του Μ. Αυρηλίου του Επίκτητου και του Κικέρωνα¹.

Ο Jacob Thomasius (1622-1684), καθηγητής της Ηθικής και της Λογικής στη Λειψία, εξαιρετικός γνώστης της ιστορίας της φιλοσοφίας, δημοσιεύει το 1672 έργο με τίτλο: «Exercitatio de stoica mundi exustione». Ο Jacob Thomasius υπήρξε καθηγητής του Leibniz και πατέρας του εισηγητή του Γερμανικού Διαφωτισμού Christian Thomasius (1655-1728). Ο τελευταίος αναφέρεται διεξοδικά στην στωϊκή φιλοσοφία στο έργο του «Introductio ad philosophiam aulicam», Leipzig 1688; και στα έργα του «Einleitung zur Sittenlehre» (1692) και «Ausübung der Sittenlehre» (1696). Ο Christian Wolff (1679-1754), ο οποίος υπήρξε ένας από τους σημαντικούς εκπροσώπους της γερμανικής ηθικής φιλοσοφίας είχε επηρεαστεί έντονα από τη σκέψη των Στωϊκών. Η φιλοσοφία κατά τον Wolff έχει το καθήκον να συντελέσει στην βελτίωση του ανθρώπου και στην προώθηση της ανθρωπίνης ευδαιμονίας. Ιδιαίτερα βαρύτητα δίνει στην πρακτική πλευρά του φιλοσοφείν και διακατέχεται από την αισιόδοξη πίστη στις δυνατότητες της ανθρωπίνης νόησης.

Την Ηθική την θεωρούσε ως την επιστήμη της φυσιολογικής καθοδήγησης των βουλητικών ενεργειών μας σύμφωνα με τις επιταγές της Νόησης. Ως αρετή θεωρεί τη δεξιότητα «του να κάνει κανείς τον εαυτό του και τους άλλους τόσο τέλειους, όσο είναι δυνατόν στις ανθρώπινες δυνάμεις». Σκοπός της ηθικής πράξης των ατόμων και της ανθρωπότητας είναι μια βαθμιαία προσέγγιση της τελειότητας. Η τελειότητα έχει ως συνέπεια την ευδαιμονία και συνδέεται το ατομικά «ωφέλιμο» με το κοινωνικά χρήσιμο.

Ο ύψιστος ηθικός νόμος απαιτεί «να πράττεις ό,τι σε κάνει πιο ενάρετο και τους άλλους το ίδιο». Πηγή του κακού για τον Wolff, όπως και για τους Στωϊκούς είναι η άγνοια. Η ηθικότητα θεωρείται καθήκον της νόησης, γι' αυτό πιστεύει ότι η γνώση με την καθοδήγηση της νόησης αρκεί για να γίνει κανείς ενάρετος.

Ο Wolff αναπτύσσει διεξοδικά στα έργα του² τον τρόπο που επιτρέπει στον άνθρωπο να ζει σύμφωνα με τη φύση και τη νόηση του. Υπογραμμίζει

1. Βλ. Fabricius j. A., Bibliotheca Graeca sive notitia scriptorum veterum Graecorum, Leipzig 1796³.

2. Wolff Chr, Vernunftige Gedanken von der Kräften des menschlichen Verstandes und ihrem richtigen Gebrauche in Erkenntnis der Wahrheit (1740) Του ίδιου: Vernunftige Gedanken von der Menschen Tun und Lassen zur Beförderung ihrer Glückseligkeit, Frankfurt 1736⁵. Επίσης στο Vernunftige Gedanken von Gott, der Welt und Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt, Frankfurt 1740.

την ανάγκη του ανθρώπου για τελείωση. «Πράττε ό,τι σε κάνει τελειότερο και απόφευγε το αντίθετο»¹. Όμως αυτός ο κανόνας προϋποθέτει τη γνώση του καλού και του κακού, την ικανότητα ορθής κρίσης και σκέψης. Για το λόγο αυτό η Λογική θεωρείται από το Wolff, όπως και από τους Στωϊκούς, ως προπαιδευτική της Ηθικής. Με τη βοήθεια της Λογικής και τη σωστή χρήση της Νοησης ο άνθρωπος είναι σε θέση να κυριαρχήσει επάνω στη φύση.

Ο Wolff όπως και οι Στωϊκοί, ταυτίζει τον κακό άνθρωπο με τον ανόητο και αμαθή. Η αρετή κατά τους Στωϊκούς δεν είναι παρά η «recta ratio» (Cic. Tusc. 1 V, 15, 34) και κατά το Wolff, «δεξιότητα που ανθρώπου να πράττει σύμφωνα με τους νόμους της φύσεως»². «Μιά δεξιότητα που επιτρέπει να κάνουμε τον εαυτό μας και άλλους ανθρώπους, ανεξάρτητα από τις εξωτερικές συνθήκες, τόσο τέλειους, όσο είναι δυνατόν»³. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο Wolff χρησιμοποιεί την έννοια «δεξιότητα» για την «ικανότητα» του ανθρώπου να ακολουθήσει το νόμο της φύσης, που αποτελεί την αρετή. Δηλαδή η αρετή θεωρείται κατορθωτή από τον άνθρωπο, ο οποίος την προσεγγίζει «βελτιώνοντας τη θέλησή του»⁴. Η βούληση του ανθρώπου θα πρέπει, με τη βοήθεια της σχετικής νοητικής προεργασίας, να στρέφεται προς τους ηθικούς σκοπούς, που πρέπει να τους γνωρίσει, αποκλειστικά και μόνο λόγω της ίδιας της ηθικής τους αξίας»⁵.

Όπως και οι Στωϊκοί ο Wolff θεωρεί την ορθή πράξη ως αποτέλεσμα του καλού ανθρώπινου χαρακτήρα. Ύψιστο καθήκον του ανθρώπου είναι η καθαρή σκέψη που επιτρέπει η ορθή βούληση. Η έννοια του καθήκοντος στο Wolff είναι καθαρά διανοητική. Την ηθικότητα τη βλέπει να συνιστάται στην τελειοποίηση του ανθρώπου σε αρμονία με τον εαυτό του και τη φύση.

Ο Wolff επικαλείται την ανθρώπινη νόηση και τη φύση. «Θα πρέπει να μάθουμε ότι ο νόμος της φύσης, που είναι ένας με το Θείο Νόμο, αποτελεί και το δρόμο της ευδαιμονίας μας»⁶. «Ο άνθρωπος ζει κατά τη θέληση του Θεού, όταν ζει σύμφωνα με το Νόμο της Φύσης»⁷. Όμως ο νόμος της φύσης είναι ο ίδιος με το νόμο της νόησης, οπότε επιστρέφουμε πάλι στην έννοια του καθήκοντος ως λογικής πράξης.

Ο ηθικός νόμος στηρίζεται κατά το Wolff στην έννοια της τελειότητας⁸, η οποία συνιστάται στην αρμονία των στιγμών της ζωής μας με τη φύση και

1. Ο.π., Vernünftige Gedanken von der Menschen Tün und Lassen zu Beförderung ihrer Glückseligkeit, 19, cf, § 12 και 180.

2. Ο.π. § 64.

3. Ο.π. § 65.

4. Ο.π. § 432.

5. Ο.π. § 6; και στο έργο Vern. Ged. v. Gott, Welt, Seele.... 492.

6. Ο.π. στο έργο Vern. Ged. v. Menschen Tun u. Lassen...Vorbericht § 10 και 689.

7. Ο.π. § 701.

8. Ο.π. § 19.

την ανθρώπινη ουσία. Όσο πιο μεγάλη είναι αυτή η αρμονία τόσο πιο τέλεια είναι η ανθρώπινη κατάσταση¹. Οι ανθρώπινες πράξεις χαρακτηρίζονται καλές ή κακές ανάλογα με τη συμφωνία τους ή μη προς την αρχή της τελειότητας. «Ότι κάνει τέλεια την εσωτερική και την εξωτερική κατάστασή μας είναι καλό, το αντίθετο, δηλ. ότι τις κάνει ατελέστερες, είναι κακό»².

Για να φτάσουν οι άνθρωποι στην ενάρετη ζωή θα πρέπει να ζούν σύμφωνα με το φυσικό νόμο, τον οποίο μας τον διδάσκει η ανθρώπινη νόηση. Ο φιλοσοφικά μορφωμένος μπορεί να κατανοεί την εσωτερική συνοχή των πραγμάτων. Πάντως κάθε άνθρωπος έχει τελικά τη δυνατότητα να φτάσει στην τελειότητα που είναι προσιτή στην ανθρώπινη φύση³. Η ευδαιμονία ακολουθεί αναγκαστικά μία ζωή «όμοιολογουμένως τῇ φύσει», γιατί το ύψιστο αγαθό συνδέεται με την ευδαιμονία. Αφού το ύψιστο αγαθό συνίσταται στην τήρηση του φυσικού νόμου ο άνθρωπος φτάνει στην ευδαιμονία με την μελέτη αυτού του νόμου⁴. Την κατάσταση της ανθρώπινης τελειότητας τη χαρακτηρίζει ως μια «σταθερή ευχαρίστηση». Δηλαδή η ανθρώπινη ευδαιμονία συνδέεται με μία συνεχή ηδονή, η οποία και για τον Wolff, όπως και για τους Στωϊκούς, δεν αποτελεί κίνητρο ή σκοπό, αλλά το αποτέλεσμα της τελειότητας και της αρετής. Η αρετή θεωρείται και κατά το Wolff ως «τέχνη ευδαιμονίας ποιητική».

Η μέθεξη των ανθρώπων στο Λόγο τους καθιστά συγγενείς και τους επιφορτίζει με ορισμένα φυσικά και νομικά καθήκοντα. Ο Wolff απαιτεί, με παρόμοιο προς τη στωϊκή Ηθική τρόπο, την τήρηση των καθηκόντων μας έναντι των συνανθρώπων. «Καθήκοντα απέναντι στους άλλους είναι εκείνες οι πράξεις τις οποίες ο άνθρωπος οφείλει να ενεργήσει δυνάμει του νόμου. Κατά συνέπειαν όταν μιλάμε για φυσικά καθήκοντα, δυνάμει του νόμου της φύσεως. Ο άνθρωπος πρέπει να κάνει τέτοιες πράξεις για τον εαυτό του και τους άλλους με τις οποίες να γίνεται τελειότερη τόσο η εσωτερική κατάσταση της ψυχής και του σώματος όσο και η εξωτερική κατάσταση. Αυτά τα καθήκοντα προς τους άλλους είναι τα ίδια με τα καθήκοντα απέναντι στον εαυτό μας. Οτι οφείλουμε στον εαυτό μας το οφείλουμε και στους άλλους»⁵. Τα καθήκοντα αυτά, με τη στωϊκή έννοια του όρου, τα βλέπει ο Wolf να οφείλονται προς όλους τους ανθρώπους ανεξάρτητα θρησκείας, υπηκοότητας ή εθνικότητας. Ο άνθρωπος έχει το οικουμενικό καθήκον να επιδιώκει ό,τι συντείνει στην αρετή και την ευδαιμονία όχι μόνο του εαυτού του, αλλά και όλης της Ανθρωπότητας.

1. Ο. π. § 2; Επίσης Vern. Ged. v. Gott, Welt... § 152 κ.ε.

2. Ο. π. § 3; Επίσης Ο. π. § 422, 426. Βλ. επίσης στο *Philosophia practica universalis*, I, § 53.

3. Ο.π. Vern. Ged. v. Menschen Tun u. Lassen..., § 49 και Vern. Ged. v. Gott, Welt, Seele.... § 268, 270.

4. Ο.π. Vern. Ged. v. Menschen Tun u. Lassen...49, 5, 53.

5. Ο.π. § 768.

Το μέσο για την επίτευξη της εξωτερικής κατάστασης που εγγυάται την ασφάλεια και την ευδαιμονία είναι η ανθρώπινη κοινωνία και ιδιαίτερα το κράτος. «Εκείνο το είδος της κοινωνίας είναι το καλύτερο που προάγει το γενικό καλό και εγγυάται την ασφάλεια των πολιτών. Δηλαδή όποιοι περισσότεροι των ανθρώπων ζούν ευτυχισμένοι και ασφαλείς από εξωτερικούς κινδύνους»¹.

Κατά το Wolff το κράτος δικαιολογεί την ύπαρξη του όταν προωθεί την γενική ευημερία και ευδαιμονία. Οι κυβερνώντες έχουν το καθήκον να εξασφαλίζουν το γενικό καλό. Οι αστικοί νόμοι είναι κανόνες σύμφωνα με τους οποίους ο άνθρωπος πρέπει να ρυθμίζει τις πράξεις του στην κοινωνία. Πάντως κατά το Wolff το κράτος δεν επιτρέπεται ποτέ να ζητάει από τους πολίτες του να πράξουν κάτι σ' αντίθεση προς το φυσικό νόμο². Κι' αυτό γιατί όπως είδαμε η αρετή, κατά το Wolff, συνίσταται σε πράξεις που είναι σύμφωνες προς το νόμο της φύσης. Η μόνη διαφορά του Wolff προς την Στωϊκή Ηθική είναι η αντίληψή του για την ανθρώπινη τελειότητα, την οποία την έβλεπε ως διαρκή προσπάθεια και άσκηση μέχρι να φτάσει ο άνθρωπος βαθμιαία στην τελειότητα. Οι στωϊκοί αντίθετα πίστευαν ότι η αρετή δεν επιδέχεται διαβαθμίσεις και αυξομειώσεις.

Η ευδαιμονία πάντως θεωρείται από το Wolff, σε συμφωνία με τη Στωά, ότι στηρίζεται στην ενάρετη ζωή, άποψη που είναι γενική για το γερμανικό Διαφωτισμό. Αυτή η αισιόδοξη στάση μαζί με την αντίληψη για τη συγγένεια όλων των ανθρώπων στηρίζεται στην πίστη στην ισότητα των ανθρώπων και την κοινή λογική τους φύση. Η μόνη αξιολογική διαβάθμιση που είναι επιτρεπτή μεταξύ των ανθρώπων είναι η διακρίσή τους ανάλογα με την ηθική ή μη συμπεριφορά τους, δηλαδή ανάλογα με την κοινωνική τους πράξη στα πλαίσια μιας κρατικής οργάνωσης, η οποία δίνει τη δυνατότητα στους ανθρώπους να αναπτύξουν τη νόηση και την αρετή τους.

Παρόμοια επίδραση της στωϊκής σκέψης παρατηρείται και στο έργο του μαθητή του Ch. Wolff, του H. S. Reimarus (1694-1754). Ο Reimarus υπήρξε οπαδός του Deismus και ασπαζόταν μια τελεολογική αντίληψη για τον κόσμο. Μοναδικός σκοπός της Δημιουργίας είναι τα έμβια όντα και η ευδαιμονία τους.

Ο Reimarus υπογραμμίζει τη σπουδαιότητα της ανθρώπινης νόησης και θεωρεί την Ηθική ως τη διδασκαλία η οποία επιτρέπει την επίτευξη της ανθρώπινης ευδαιμονίας.

Τις ανθρώπινες πράξεις τις διακρίνει σε καλές και κακές ανάλογα με το αν συμφωνούν με τη φύση μας και αν συντελούν στην ηθική μας τελειώση³.

1. O.π. Vernünftige Gsdanken von dem gesellschaftlichen Leben der Menschen und insodernheit dem gemeinen Wesen zu Beförderung der Glückseligkeit des menschlichen Geschlechts, Frankfurt 1736, § 223.

2. O. π. § 402.

3. Reimarus H. S. Abhandlungen von den vornehmsten Wahrheiten der natürlichen Religion, Hambrung 1791, VII, 6. 15.

Σκοπός της ηθικῆς τελείωσης είναι η επιδίωξη της αρετῆς και η αποφυγή των παθῶν¹. Ο Reimarus συμφωνεῖ με την άποψη του Κικέρωνα για τη φυσικότητα της αρετῆς και επιχειρεῖ να ερευνήσει τα αίτια που κάνουν την αρετή δυσεπίτευκτη για τους ανθρώπους. Τις δυσκολίες αυτές της θεωρεῖ εξωτερικῆς κυρίως φύσεως, οι οποίες πάντως είναι δυνατόν να εξουδετερωθούν με την πάροδο του χρόνου.

Σ' αντίθεση πρὸς την Στωά ο Reimarus πιστεύει ὅτι η αρετή παραμένει πάντοτε ατελής, λόγω της ανθρώπινης φυσικῆς 'αδυναμίας, γι' αυτό και η εγκόσμια ευδαιμονία παραμένει ανεπίτευκτη και παραπέμπεται στην ἄλλη ζωή². Μ' αυτόν τον τρόπο ὅμως η αρετή, η ηθικὴ τελείωση και η ευδαιμονία του ανθρώπου παίρνουν θρησκευτικὴ χροιά. Πάντως τονίζεται ὅτι τόσο η ηθικὴ ὅσο και η θρησκευτικὴ γνώση αποκτώνται με μόνη την ανθρώπινη νόηση, χωρίς τη βοήθεια της Αποκάλυψης. Παρόλα αυτά τελικὰ μόνο η θρησκεία εγγυάται, κατὰ τη γνώμη του, τη γνήσια ευδαιμονία³.

Τις απόψεις του σχετικά με τα ανθρώπινα ηθικὰ καθήκοντα και την ελευθερία της βούλησης τη θεμελιώνει ο Reimarus στην πεποίθησή του για την αυτόνομη συνειδητὴ ἐνέργεια της ανθρώπινης νόησης. Δεν ταυτίζει πάντως την αρετή με τη γνώση, ὅπως τονίζει ο Σωκράτης και η Στωϊκὴ Ἠθικὴ, ἀλλὰ θεωρεῖ για την συνειδηση του καθήκοντος ἀπαραίτητη τη συνδρομὴ τόσο της νόησης ὅσο και μίας κατάλληλης φυσικῆς προδιαθέσεως⁴.

Ο ἄνθρωπος «έχει το καθήκον να μὴ δρὰ ἐνάντια στη φύση του». «Όλες οι ἀνθρώπινες πράξεις ἔχουν μια φυσικὴ δεσμευτικὴτητα και ἀνήκουν στους κανόνες της φύσεως που συμφωνοῦν με τη φύση μας. Οι πράξεις μας που συμφωνοῦν με τη φύση συνδέονται μαζί της με τέτοιο τρόπο, ὥστε ὅταν ζοῦμε σύμφωνα με τη φύση μας και δε θέλομε να βρεθοῦμε σε σύγκρουση με τον εαυτὸ μας, πρέπει να τις ενεργήσομε»⁵.

Τα καθήκοντα ἀπέναντι στον εαυτὸ μας τον ἴδιο τα διακρίνει ο Reimarus:

- α) σε τέτοια που αφοροῦν τις εξωτερικῆς μας συνθήκες,
- β) σε ὅσα σχετίζονται με τη βούλησή μας και
- γ) σε ὅσα αφοροῦν τη διάνοιά μας.

Το γεγονός ὅτι ο ἄνθρωπος ζεῖ σε μιά ὀρισμένη κοινωνία βρίσκεται ἀντιμέτωπος και με ἄλλα καθήκοντα που καθορίζονται ἀπὸ την κρατικὴ εξουσία.

1. Ο.π. σ. 675.

2. Ο.π., X., 10 και 11.

3. Ο.π. X., 11.

4. Ο.π. Allgemeine Betrachtungen über die Triebe der Tiere, hauptsächlich über ihre Kunsttriebe zum Erkenntnis des Zusammenhangs der Welt, des Schöpfers und unserer selbst, Hamburg 1762, 154 κ.ε.

5. Ο.π. § 49.

Οι άνθρωποι ζούν στην κοινωνία για να μπορούν να εκπληρώνουν αυτά τα καθήκοντα¹. Ο κάθε άνθρωπος γνωρίζει ότι «και την δική του ευδαιμονία δεν την προωθεί παρά μόνο ό,τι ωφελεί και τους άλλους ανθρώπους»². Το ίδιο το κράτος τότε μόνο έχει λόγο ύπαρξης όταν εγγυάται την τέλεια και ευδαιμόνα ζωή των υπηκόων του. Στα καθήκοντα του κράτους ανήκει η κατοχύρωση της ασφάλειας, της φυσικής και ηθικής τελειότητας και ευδαιμονίας του κάθε μέλους, η καλλιέργεια των τεχνών και επιστημών και η εξασφάλιση της ελευθερίας τους, τόσο στο γενικό τρόπο ζωής όσο και στον τομέα των θρησκευτικών πεποιθήσεων»³. Απόρροια της αντίληψης του Reimarus για το κράτος είναι και η άποψή του για την Ανθρωπότητα. Ο άνθρωπος ως λογικό όν, θεωρείται ισότιμος με κάθε άλλο άνθρωπο. Όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι λόγω της κοινής τους φύσης, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση την εθνικότητα ή την θρησκεία στην οποία ανήκουν.

Η ευδαιμονία είναι ίδια για όλους τους ανθρώπους. Ο Reimarus τη διακρίνει σε: 1. Εγκόσμια και 2. Ουράνια και την διαβαθμίζει σε: α) αισθητηριακή, β) σε ψυχική και γ) υπερβατική⁴.

Η ευδαιμονία συνδέεται και εξαρτάται από την ανθρώπινη τελειότητα και αρετή. Σ' αντίθεση προς τη Στωά που περιόριζε την ευδαιμονία στα πνευματικά κυρίως αγαθά, στα πλεονεκτήματα του πνεύματος, ο Reimarus πιστεύει ότι και τα σωματικά αγαθά και οι υλικές απολαύσεις έχουν τη δική τους αυτόνομη αξία. Δεν παύει πάντως να υπογραμμίζει την σπουδαιότητα της αρετής, η οποία εγγυάται την ψυχική γαλήνη και την αταραξία, που οδηγεί στην ευδαιμονία. Τέλος ο Reimarus συνιστά να αγαπάμε την αρετή για την εσωτερική της αξία και να μισούμε τις κακίες για την εσωτερική τους ασχημία και απαξία⁵.

Έντονη παρουσία ηθικών αντιλήψεων στωϊκής προέλευσης έχουμε και στην σκέψη του Christian Garve (1742-1798) ο οποίος έδρασε ως καθηγητής της Φιλοσοφίας στη Λειψία. Ο Garve, ο οποίος θεωρείται και ο εισηγητής της αγγλικής ηθικής Φιλοσοφίας στη Γερμανία (Ferguson) μετέφρασε στα γερμανικά έργα του Κικέρωνα και του Αριστοτέλη⁶.

Οι απόψεις του Garve για την ανθρώπινη νόηση και την αρετή συμφωνούν σε μεγάλο βαθμό με τις αντίστοιχες της στωϊκής φιλοσοφίας. Ο Garve πίστευε ότι οι πράξεις των ανθρώπων που ενεργούνται απο την πεποίθηση μιας φωτισμένης διάνοιας και δεν υπακούουν σε κάποια εξωτερική αρχή, έχουν ως συνέ-

1. Ο.π. Anm 5, X, 18.19.

2. Ο.π. Anm 5, IX, 18.

3. Ο.π. Anm 5, VII, 7.

4. Ο.π. Anm, III, 4.

5. Ο.π. Anm, VII, 8, 15, 17.

6. Garve Chr, Moralphilosophie 1772; Ethik Bd. 2., 1798-1801; Politica Bd. 2. (1791-1802); Cicero, Von den Pflichten, 1793.

πεια την «καθαρή αρετή»¹. Αντίθετα όταν ο άνθρωπος ενεργεί ακολουθώντας τις επιταγές του Νόμου ή τις εντολές της θρησκείας δεν μπορούν να θεωρηθούν οι πράξεις του ως ενάρετες.

Η τελειοποίηση του ανθρώπου επιτυγχάνεται με την εκπλήρωση των κοινωνικών καθηκόντων του. Στα πλαίσια της κοινωνίας ο άνθρωπος είναι σε θέση να δράσει σύμφωνα με τις ικανότητες του και να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του, κυρίως στο καθήκον της δικαιοσύνης. Η αρετή, ως ύψιστη κοινωνική αξία, εγγυάται ότι ο άνθρωπος θα δράσει σε κάθε περίπτωση σωστά και μάλιστα χωρίς ειδική εξωτερική κοινωνική επιταγή.

Η ανθρώπινη τελειότητα θεωρείται από τον Garve ότι είναι αξεχώριστη από την ανθρώπινη αρετή και την ανθρώπινη ευδαιμονία². Δεν θεωρεί τα εξωτερικά αγαθά ως συντελεστικά της ανθρώπινης ευδαιμονίας. «Η ευδαιμονία έγκειται σε μιαν ευχάριστη και αμέριμνη ψυχική κατάσταση. Αυτή την κατάσταση μπορεί να την πετύχει ο άνθρωπος κι' όταν δεν έχει πλούτο ή ισχύ. Όταν πάλι χασθεί αυτή η ψυχική κατάσταση δεν επαναφέρεται ούτε με τον πλούτο ούτε με την κοινωνική υπεροχή»³.

Σύμφωνα με την Ηθική του Garve η ανθρώπινη ευδαιμονία «υπάρχει πλήρως, κάθε στιγμή κατά την οποία η άνθρωπος ενεργεί ή υπάρχει σύμφωνα με τη νοητική του φύση»⁴. Καμμιά εξωτερική δύναμη δεν είναι σε θέση να μας στερήσει την ευδαιμονία. Ακόμη κ' αν στερηθούμε τα εξωτερικά αγαθά ή βρεθούμε σε ασυνήθιστες καταστάσεις, μπορούμε πάντα να δρούμε ενάρετα και μ' αυτό τον τρόπο νάμαστε ευτυχισμένοι⁵.

Για τον Garve, όπως και για τους Στωϊκούς, η αρετή πηγάζει από την αυτογνωσία μας και τη γνώση της φύσης και του κόσμου. Για το λόγο αυτό η άσκηση των νοητικών μας δυνάμεων αποτελεί ένα από τα βασικά μέσα για την προώθηση της ευδαιμονίας μας. Τίποτε δεν θα πρέπει να ταράζει την ψυχική μας γαλήνη, ούτε η σκέψη του θανάτου, η οποία κατά τον Garve, ανήκει στα «αδιάφορα». Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα ότι ο Garve αναφέρει την γνωστή απάντηση του Σόλωνα προς τον Κροΐσο, στο ερώτημα ποιόν θεωρούσε ευδαίμονα. Οι γιοί της Ιέρειας της Αρτέμιδας, Κλεάβις και Βήτων, οι οποίοι βρήκαν γαλήνιο θάνατο, αποτελούν το ηθικό πρότυπο για τον Garve⁶.

Την υπαρξη του κράτους τη δικαιολογεί η νοητική ταυτότητα των ανθρώπων και η ανάγκη αρμονικής ένταξης τους στο κοινωνικό σύνολο. Ο άνθρωπος

1. Garve Chr, Versuch über verschiedene Gegenstände aus der Moral, der Literatur und dem gesellschaftlichen Leben, Bd 5, Breslau 1792-1802, Tom. 3, σ. 127.

2. Ο.π., II, σ. 66, 70.

3. Ο.π., II, σ. 67.

4. Ο.π., II, σ. 64.

5. Ο.π., II, σ. 70.

6. Ο.π., II, 32, 39.

ως πολίτης, θα πρέπει να ενεργεί επιδέξια, να διευρύνει τις γνώσεις του και να εκλεπτύνει την ψυχή του για την προώθηση της γενικής ευημερίας¹. Τέλος ο Garve, στο πνεύμα του στωϊκού «κοσμοπολιτισμού», μέμφεται το στενόκαρδο πατριωτισμό και απαιτεί για την ευδοκίμηση του ανθρώπινου γένους ένα «οικουμενικό ήθος» και μια πανανθρώπινη αγάπη.

Με προβλήματα της Ηθικής, της Θρησκείας και της θεωρίας του Κράτους ασχολήθηκε και ο Φρειδερίκος ο II (ο Μέγας) (1712-1786), ο οποίος εξέφραζε το κυρίαρχο πνεύμα του Διαφωτισμού στη Γερμανία της εποχής του. Στις ηθικές του αντιλήψεις καθοριστικό ρόλο έπαιξε ο Στωϊκισμός, ο οποίος εξουδετέρωσε τον Επικουρισμό της νεότητάς του. Πρότυπο ηθικό αποτέλεσε για τον Φρειδερίκο ο αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος που δίδασκε, κατά την γνώμη του, την πραγματική Ηθική.

Ο Φρειδερίκος ο II, επιρρεάστηκε φιλοσοφικά από τους Leibniz, Wolff, Thomasius, J. Locke και Voltaire. Ως άνθρωπος της πράξης τελικά έβλεπε το νόημα της ζωής όχι στη γνώση, αλλά στη πράξη. Πάντως, πίστευε μαζί με τους Στωϊκούς, ότι μια ενάρετη ζωή στηρίζεται στη γνώση και την ορθή κρίση. Γι' αυτό το λόγο πίστευε ότι η Φιλοσοφία και η επιστήμη γενικότερα θα πρέπει να προσδιορίζουν επακριβώς τους κανόνες και τις Αρχές των πράξεων μας, να διαπαιδαγωγούν τη σκέψη μας έτσι ώστε να είμαστε σε θέση να αποφύγουμε τις λονθασμένες κρίσεις και τα ηθικά παραπτώματα².

Ως βάση της αρετής και της Ηθικής θεωρούσε, όπως και οι Στωϊκοί, την «αυτοαγάπη» ή «την αγάπη προς τον εαυτό μας»³. Αφού οι άνθρωποι δεν μπορούν να ελέγξουν απόλυτα τις εξωτερικές συνθήκες της ζωής τους καταφύγιο μπορεί να τους προσφέρει μόνο η εσωτερική ηρεμία και η ηθική τελείωση της ψυχής τους. Ο ανοικτός χαρακτήρας, η καθαρότητα της ψυχής και η τήρηση των καθηκόντων θεωρούνται πιο σπουδαία από τις πιο λαμπρές πνευματικές ι-διότητες⁴. Σε ένα γράμμα του προς τον D'Alembert⁵ ο Φρειδερίκος αναφέρει ότι συγχωρεί στους Στωϊκούς τα μεταφυσικά τους λάθη, λόγω των σπουδαίων ανθρώπων που διαπαιδαγωγήσαν με την Ηθική τους.

Κατά τη γνώμη του η καλύτερη φιλοσοφική σχολή είναι εκείνη που ασκεί τη μεγαλύτερη επιρροή πάνω στην ηθικότητα των ανθρώπων και κάνει την κοινωνία τελειότερη και πιο ενάρετη⁶. Μοναδικό περιεχόμενο της Φιλοσοφίας πρέπει να είναι η αρετή που οδηγεί στην εκπλήρωση των καθηκόντων μας. Για το σκοπό αυτό ζητάει από την Φιλοσοφία και τη Θεολογία να ρίξουν το βάρος

1. Ο.π., II, σ. 236.

2. Friedrich II, König von Preußen: Oeuvres de Frederic le Grand, ed I. D. Preuss, 30 Bde, Berlin 1846-57, VII, 4.

3. Ο.π., IX, 87, 98; XXIV, § 479; XX, 15; IX, 98.

4. Ο.π., X, 180.

5. Ο.π., XXIV, σ. 430.

6. Ο.π., XXIV, 110.

τους στην πρακτική Ηθική¹ και να πάψουν να ασχολούνται με περιττά και ασήμαντα προβλήματα.

Ο Φρειδερίκος ο II θεωρεί πάντως ως ουτοπική την απαίτηση της στωϊκής Ηθικής για ανθρώπινη τελειότητα. Η ιδέα της απόλυτης ψυχικής γαλήνης του φαίνεται απρόσιτη στον άνθρωπο². Πίστευε επίσης ότι αφού η δυστυχία κάνει τον άνθρωπο να φιλοσοφεί, η στωϊκή διδασκαλία μπορεί να χαρακτηριστεί ως φιλοσοφία για τους δυστυχισμένους. Ο ίδιος το 1761, όταν βρισκόταν σε δύσκολη ψυχική κατάσταση, μετά από ένα πενταετή πόλεμο, έγραψε τον «Stoicien»³. Σ' ένα γράμμα του την 14-7-1739 τονίζει ότι «δεν υπάρχει καμιά άλλη αξιολογική διαφορά ανάμεσα στους ανθρώπους από την ηθική τους συμπεριφορά και την ηθική τους αξία»⁴.

Ο Φρειδερίκος ο II ασπάζεται την στωϊκή διδασκαλία για τη φυσική ισοτότητα μεταξύ των ανθρώπων και την απαίτηση για ίσα δικαιώματα που υποστήριζε ο Κικέρωνας και ακολουθούσαν οι εκπρόσωποι της Φιλοσοφίας του Διακαίου τον 17ον και 18ον αιώνα (π.χ. H. Grotius, Chr. Tomasius, Chr. Wolff, J. Locke). Την άποψή του αυτή την στήριζε ο Φρειδερίκος ο II στην ύπαρξη της ανθρώπινης συνειδήσεως και την κοινή ιδιότητα των ανθρώπων, ως λογικών όντων.

Ο ίδιος ως κυβερνήτης του κράτους πίστευε ότι έχει ιδιαίτερα καθήκοντα απέναντι στους υπηκόους του, αφού θεωρούσε την εκλογή του ως ένδειξη εμπιστοσύνης των ανθρώπων και παραδοχή του ως δίκαιου και ικανού ηγεμόνα. Είναι γνωστή η αντίθεση του Φρειδερίκου του II προς τον «Ηγεμόνα» του Μακκιαβέλη και η προσπάθεια ανασκευής της διδασκαλίας του. Τελικό σκοπό ύπαρξης των κρατών και αιτία ύπαρξης των Κυβερνητών, Ηγεμόνων αποτελεί κατά τη γνώμη του το Γενικό Καλό⁵. Για τα καθήκοντα του Ηγεμόνα τόνιζε-έστω και αν η πράξη του συχνά τον διέψευσε - ότι ο ίδιος δεν θα πρέπει να θεωρεί τον εαυτό του απόλυτο δεσπότη πάνω στο Λαό που βρίσκεται υπο την κυριαρχία του, αλλά ως τον πρώτο υπηρέτη του Λαού⁶. Όλες οι προσωπικές κλίσεις του ηγεμόνα θα πρέπει να υποχωρούν μπροστά σ' αυτήν την επιταγή. Πάντως αυτό που ισχύει για τον ύπατο πολίτη ενός Κράτους ισχύει και για κάθε άλλον.

«Καλός Πολίτης είναι εκείνος ο οποίος θεωρεί ως νόμο απαράβατο να είναι για την πολιτεία της οποίας αποτελεί μέρος, όσο πιο χρήσιμος μπορεί»⁷.

1. Ο.π., VII, 247.

2. Ο.π., XVI, 155.

3. Ο.π., XII, 181-189.

4. Ο.π., XVI, 239.

5. Ο.π., XXI, 336, 350, 364, 376, 381, 384; XXII, 42; Refutation du Prince de Machiaveli, XXII, 42, VIII, XII.

6. Ο.π., VIII, 65.

7. Ο.π., IX, 227, XV, 113.

Το «Λάθε βιώσας» των Επικουρείων μπορεί να είναι ευχάριστο, όμως ο άνθρωπος είναι γεννημένος για τη δράση και την μεγαλύτερη ευχαρίστηση μπορεί να την κατακτήσει εργαζόμενος για το καλό της πατρίδας του.

Η Στωά έβλεπε την Πολιτεία ως το πεδίο εκπλήρωσης των καθηκόντων του ανθρώπου και ενεργοποίησης των δυνατοτήτων του για ανάπτυξη της νόησης και της αρετής του. Την ίδια στάση συναντάμε και στους κύριους εκπροσώπους του γερμανικού Διαφωτισμού, οι οποίοι θεωρούν το κράτος ως αναγκαίο μέσο για την εξέλιξη της Νόησης και την ηθικοποίηση του ανθρώπου. Γι' αυτό το λόγο απαιτούσαν την εκπλήρωση των καθηκόντων και την υποχώρηση του ατομικού μπροστά στο γενικότερο κοινωνικό συμφέρον¹. Παρά τον συχνά ατομιστικό χαρακτήρα της φιλοσοφίας τους πίστευαν ότι ο άνθρωπος μπορεί να ευδαιμονίσει μόνο μέσα στην κοινότητα με άλλους λογικούς ανθρώπους. Βασική προϋπόθεση ανάπτυξης της έλλογης φύσης του ανθρώπου αποτελεί η δυνατότητα υποταγής του ατομικού στο γενικό κοινωνικό συμφέρον.

Η απαίτηση της Στωάς για εγκόσμια εκπλήρωση των καθηκόντων του ανθρώπου συμπίπτει με το ιδανικό της ζωής των νέων γερμανών αριστοκρατών, οι οποίοι φιλοδοξούν να διαχειριστούν τα κοινά, βάζοντας τον εαυτό τους στα πλαίσια της νέας κοινωνικής ιεραρχίας και στην υπηρεσία του κοινού συμφέροντος. Η γνώση δεν θεωρείται αυτοσκοπός, αλλά μέσο για την κατάκτηση της ηθικά ορθής συμπεριφοράς. Η τελευταία έγκειται στη φυσική και λογική δραστηριότητα του ανθρώπου και ταυτίζεται με την αρετή. Η αρετή ως κυριαρχία του έλλογου μέρους της ψυχής επάνω στο «άλογο» και στα πάθη, είναι η αρμονία του ανθρώπου με τον εαυτό του και τον κόσμο. Ο άνθρωπος, ως έλλογον, ασπάζεται τον ηθικό νόμο και τον πραγματώνει με την ηθική κοινωνική του πράξη².

Αυτή η σύνδεση ηθικών, θεωρητικών και πρακτικών στοιχείων που χαρακτήριζε το Στωϊκισμό ισχύει απόλυτα και για την Πρακτική φιλοσοφία και Ηθική των Διαφωτιστών. Εκτός από τα ερωτήματα (σχετικά με την αρετή, την τελειότητα, την ευδαιμονία κ.α.) συμπίπτουν και οι απαντήσεις που δίνονται από την Στωά και την ηθική φιλοσοφία του γερμανικού Διαφωτισμού³. Ενδεικτικές είναι όπως είδαμε οι απόψεις τους για τις έννοιες του καθήκοντος, του κατορθώματος, του ανθρωπισμού, του κοινωνικού συμβολαίου, σχετικά με τη φύση του κράτους κλπ⁴.

1. Welzel H, *Naturrecht und materielle Gerechtigkeit* Bonn 1962; Επίσης, Flückiger F., *Geschichte des Naturrechts*, Zürich 1954. s. 7. κ.ε.

2. Edelstein C., *The meaning of Stoicism*, Cambridge Mass. 1966.

3. Πρβλ. Pohlenz M., *Grundprobleme der stoischen Philosophie*, Göttingen 1940.

4. Reesor M, *The political theory of the old and middle Stoa*, N. York 1951.

Παρά την αναμφισβήτητη ύπαρξη ορισμένων διαφορών, που οφείλονται κυρίως στην παρεμβολή χριστιανικών ηθικών αντιλήψεων, η κυρίαρχη κοσμοθεωρία και βιοθεωρία της εποχής του γερμανικού Διαφωτισμού εμφανίζει έντονότατες ομοιότητες με τις αντίστοιχες αντιλήψεις που συναντάμε στη στωϊκή φιλοσοφία ώστε να είναι προφανής και αναμφισβήτητη η επίδραση της στωϊκής φιλοσοφίας στην ηθική φιλοσοφία του γερμανικού Διαφωτισμού¹.

1. Μια ανάλογη έρευνα θα μπορούσε να αναδείξει τις επιδράσεις της Στωάς στη σκέψη και άλλων Γερμανών διανοητών π.χ. των Crusius Chr., Lessing G. E., Leibniz G. W., Herder B. και Kant I.